

Strokovni članek/1.04

Andrejka Ščukovt

EVIDENTIRANJE, INVENTARIZIRANJE IN REVIZIJA ETNOLOŠKE DEDIŠČINE OZ. ETNOLOŠKA STAVBNA DEDIŠČINA V OBČINI IDRİJA

V prispevku predstavljam delo etnologa konservatorja pri varovanju nepremične kulturne (etnološke) dediščine, in sicer evidentiranje (etnološke) dediščine, pregled le-te na določenem območju in izdelavo inventarja. Inventar dediščine so obdelani evidentirani (etnološki) objekti ter naselbinska območja, ki imajo po izdelanih kriterijih vrednotenja status dediščine ali spomenika. Po pomenu razvrščamo dediščino na več stopenj.

Evidentirano dediščino je treba obdelati tudi do stopnje celovite topografije, če je le možno v kulturno geografsko zaključeni celoti.

Evidentirani in inventarizirani objekti so zato t. i. vademekum – temelj za nadaljnje delo etnologa konservatorja na Zavodu za varstvo kulturne dediščine.

Že izdelani inventarji nepremičnine kulturne dediščine v občini Idrija Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Nova Gorica

Na novogoriškem Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine, kjer sem zaposlena, so se konservatorji že v sedemdesetih letih sistematično lotili izdelave inventarja dediščine. Tako so pregledali in zavarovali nepremično kulturno dediščino v vseh sedmih občinah, ki so spadale pod varstvo zavoda. Rezultat njihovega dela so t. i. spomeniškovarstveni elaborati za prostorske plane takratnih občin.¹

Prvi temeljni pregled etnološke dediščine v občini Idrija je leta 1976 (takrat je občina obsegala idrijsko in cerkljansko območje) za novogoriški zavod opravil dr. Ivan Sedej, ob pomoči Pavla Medveščka, ki je delal kot etnolog konservator na novogoriškem zavodu. Izdelan je bil elaborat Etnološki spomeniki na območju skupščine občine Idrija. Poleg osnutka odloka o spomeniškem redu je vseboval tekstualni opis, kategorijo in varstveni režim za vsak spomenik oz. objekt ali območje. Na začetku osemdesetih let, ko so na zavodu zaposlili prve izšolane etnologe, se je evidenca ljudskega stavbarstva še dopolnjevala. Nanovo so evidentirali in inventarizirali še mnoge etnološke objekte; to velja tako za občino Idrija kot tudi za vse ostale občine, ki spadajo pod varstvo zavoda. Nove evidence so nastale tudi po letu 1981, v

¹ Na novogoriškem ZVNKD so bile v celoti izdelane topografije nepremične kulturne dediščine od leta 1980 do leta 1987.

luči novega Zakona o varstvu naravne in kulturne dediščine. Ta je objekte ločeval na kulturno dediščino in kulturne spomenike. Že leta 1980 so bile za občino Idrija izdelane strokovne osnove za izdelavo planskih in prostorskih dokumentov oziroma t. i. spomeniško-varstveni elaborat za prostorski plan občine Idrija,² v katerem ima vsak objekt svoj evidenčni list s triindvajsetimi rubrikami (pomembnejše so ime, lastništvo, opis, stanje, spomeniška oznaka, varstveni režim, način varovanja, stopnja zaščite). Na osnovi tega inventarja so bile nato leta 1984 izdelane Strokovne osnove za razglasitev kulturnih in zgodovinskih spomenikov ter območij v občini Idrija.³ S tako stopnjo zaščite so bili spomeniki varni pred samovoljnimi posegi.

Pregled stanja etnološke dediščine v občini Idrija

Pobuda za revizijo oz. pregled stanja nepremične kulturne dediščine, tako tudi etnološke, je prišla iz občine Idrija oziroma njene upravne enote. Za posege na spomenikih izdajamo kulturnovarstvene pogoje in končna soglasja, za objekte kulturne dediščine pa mnenje, ki je ali pa tudi ni obvezujoče v končnem projektu.

Revizija je nastala zaradi potreb vključevanja kulturne dediščine v posamezne sklope prostorskih sestavin dolgoročnih in srednjeročnih planskih aktov občine v luči nove zakonodaje.⁴

Skozi ves postopek, od evidentiranja do upravljanja z dediščino, bi sicer morali na zavodih pristojni konservatorji opravljati nadzor in beležiti podatke o stanju na dediščini,⁵ vendar je zaradi raznovrstnih opravil, za katere je zadolžen (etnolog) konservator (od dokumentiranja, spoznavanja dediščine, vrednotenja, pravnega varovanja, vključevanja dediščine v planske dokumente do ukrepov za vzdrževanje in izboljšanje stanja dediščine - t. i. konservatorske akcije ter popularizacije itd.), nadzor nad dediščino le občasen.⁶

Svet sodobnega človeka se naglo spreminja. Glede na to, da je od osnovne topografije preteklo že dobrih dvajset let, smo predvidevali, da se je medtem na dediščini marsikaj spremenilo. Žal so ljudje prav v tem obdobju zavračali vse, kar je staro, adaptirali in ponovno gradili. Objekte so gradbeno in oblikovno spreminjali, tudi pod tujimi vplivi in tudi zaradi tipskih projektov. Spremembe na dediščini se zato kažejo predvsem v gabaritih, naklonu strehe in kritini, povečavi okenskih odprt in odstranitvi kamnitih elementov

(portalov, okvirjev).

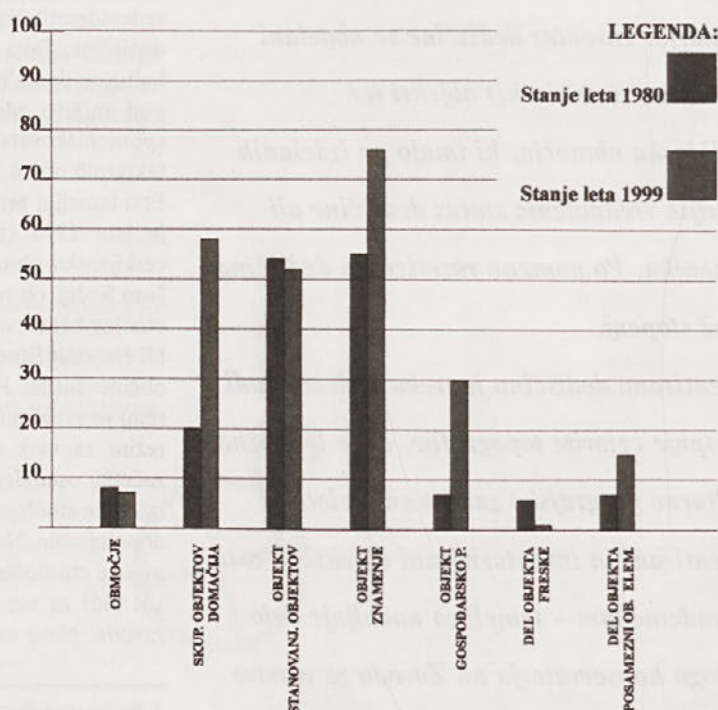
Revizijo etnološke stavbne dediščine sem opravljala ob rednem delu, ki ima seveda prednost, ker je vezano na roke, določene v upravnih postopkih. Terensko delo sem opravljala od pomladi leta 1998 do jeseni leta 1999. Na terenu so mi bili v veliko pomoč lokalni poznavalci terena, zlasti domačini, ki so me usmerjali k "starim hišam". Sprva je bil namen terenskega dela le revizija že evidentirane etnološke dediščine in spomenikov oziroma ugotoviti stanje že zavarovanih enot. Izkazalo pa se je, da je pri nekaterih že evidentiranih in zavarovanih enotah prišlo do sprememb ali celo uničenja, nekatere objekte pa je bilo treba ponovno evidentirati oziroma inventarizirati in zavarovati.

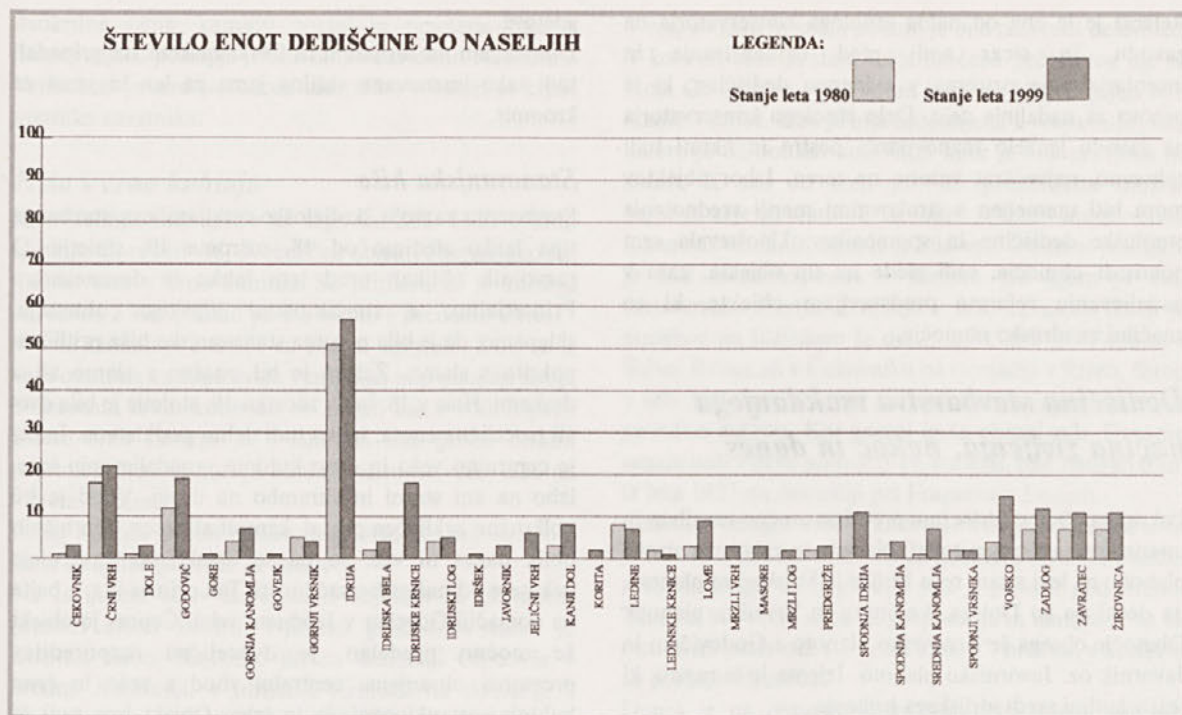
Tako sem ob kapilarnem prečesavanju terena dodatno evidentirala nove enote. Ob zaključku terenskega dela se je pokazalo, da je etnoloških objektov več, kot jih je bilo leta 1980, kar na objektih vsakdanjega življenja po logiki časovnega razpona dobrih dvajset let, razvoja ter sprememb sprva nisem pričakovala. Ob zaključku terenskega dela sem izdelala statistiko inventarizirane in zavarovane etnološke dediščine leta 1980 v primerjavi z današnjim stanjem⁷ v dveh tabelah.

V prvi tabeli je prikazano stanje inventariziranih in zavarovanih enot etnološke dediščine leta 1980 v primerjavi z enotami leta 1999. Iz tabele ugotovimo, da se je zmanjšalo število enot zavarovanih naselbinskih območij⁸ in da naglo propadajo freske, povečalo pa se je število evidentiranih posamičnih etnoloških objektov na račun znamenj in gospodarskih objektov kot tudi domačij. Pojasnim naj še, da sem prav vsa evidentirana znamenja uvrstila v seznam dediščine.

V drugi tabeli sem primerjala enote leta 1980 in leta 1999, evidentirane po posamičnih naseljih. Ta tabela

ŠTEVILO ENOT EVIDENTIRANE DEDIŠČINE

pokaže, da leta 1980 kar v štirih naseljih ni bilo zavarovane niti ene enote etnološke dediščine. Nanovo je bila evidentirana etnološka stavbna dediščina na območju Kanjega dola, Javornika, Mrzlega vrha, Masor, Idrijskih Krnic, Kanomlje in tudi Vojskega.

Pripomnim naj še, da je marsikateri starejši (19. stoletje), adaptiran objekt ohranil tradicionalno notranjo zasnovo prostorov (v pritličju vežo, kuhinjo, izbo, kamrco in shrambo; v nadstropju sobe in pod streho celo t. i. rauf kamro). Vendar pa ohranjeni tloris še ne pomeni, da objekt zavarujemo.

Vsekakor se moramo zavedati, da je ločevanje pomembnih od manj pomembnih objektov, območij in pojavov odgovorno in strokovno opravilo. Da bi določeni objekti, skupina objektov ali območje sploh postali kulturna dediščina, morajo biti izdelani natančni kriteriji oz. merila vrednotenja dediščine.¹¹ Le dobro poznavanje dediščine pripomore k natančnemu ugotavljanju identitete območja in nato omogoči njeno aplikacijo na naš čas. Dediščina in spomeniki¹² ostajajo tako žive priče tradicij dolgih preteklih obdobij.¹⁰

Podatki o posamični enoti ali območju so zaradi preglednosti izpisani na inventarnem listu. Rubrike so povzete po že uveljavljenemu standardu in delno prilagojene tudi s tistimi, ki so potrebne za vpis v centralni register dediščine. Inventarni list ima 23 rubrik oziroma več sklopov.¹³ Izpisani so samo tisti podatki, ki so v rubriki. Pri manjkajočih podatkih komentar ni natisnjen, zato tudi obrazci niso enaki. Vsakemu inventarnemu listu so priloženi topografska karta v merilu 1 : 5000, zemljiški kataster in fotodokumentacija. Za nekatere enote smo izvedli tudi tehnični posnetek stanja.

Z inventarjem etnološka dediščina v občini Idrija sotako predstavljene revidirane in nanovo evidentirane enote dediščine. *Namen inventarja* je varovanje in ohranjanje etnološke dediščine, in sicer:

- pravno zavarovanje,¹³
- planiranje,

- varstvo na osnovi upravnega postopka,
- vzdrževanje in prezentacijska dela,
- popularizacija,
- usmerjanje v raziskovalno delo.

2 Spomeniškovarstveni elaborat za prostorski plan občine Idrija, Zavod za spomeniško varstvo Nova Gorica, december 1980.

3 Strokovne osnove za razglasitev nepremičnih kulturnih in zgodovinskih spomenikov ter območij in naravnih znamenitosti v občini Idrija. Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Nova Gorica, december 1984.

4 Odlok o spremembah in dopolnitvah prostorskih sestavin dolgoročnega in srednjeročnega družbenega plana RS (UL RS 7/99).

5 Ugotavljanje stanja ali monitoring dediščine je osnova za določanje stopnje ogroženosti, obsega poškodb, pojavov ali posegov, ki ogrožajo dediščino.

6 Spomeniki so pod stalnim nadzorom.

7 Glej tabeli.

8 V tem primeru sicer le za eno naselbinsko območje; to je območje naselja Zadlog v Zadloški kotlini.

9 Spomenik je vsaka konstrukcija (s pripadajočim zemljiščem, opremo in vsebinami, ki so njen sestavni del), ki jo opredeljuje njen zgodovinski, arhitekturni, umetniški, znanstveni ali etnološki pomen.

10 Iz preambule Beneške listine.

11 Uporabila sem merila (kriterije), ki jih je izdelal za potrebe etnološkega konservatorstva dr. Vito Hazler. Glej Etnolog 8(59)/1998. Kriterije za izbor objektov in območij za etnološke spomenike državnega pomena pa smo etnologi konservatorji sprejeli novembra leta 1999.

12 V inventarnem listu so tudi nekatere rubrike iz zbirnega registra dediščine. Zbirni register dediščine je jedro informacijskega sistema. Vsebuje osnovne podatke o posamezni enoti nepremične kulturne dediščine in ji določa enotno klasifikacijo. Vodi ga Ministrstvo za kulturo oz. Uprava RS za kulturno dediščino. Pobudo za vpis dediščine lahko da vsaka fizična ali pravna oseba, največkrat pa vpis naredi prav konservator na pristojnem zavodu. Zaradi lažjega prenosa podatkov v zbirni register dediščine so v inventarni list vnesene rubrike iz registra.

13 V luči nove zakonodaje, Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD) - Uradni list RS št. 7/99, 5. člen, je lahko status spomenika državnega ali lokalnega pomena.

Referat je le ena od nalog etnologa konservatorja na zavodu, in sicer sodi med evidentiranje in inventariziranje oziroma v evidenco dediščine, ki je osnova za nadaljnje delo. Delo etnologa konservatorja na zavodu je zelo raznovrstno, pestro in hkrati tudi zahtevno, največkrat vezano na teren. Izbor objektov mora biti utemeljen s strokovnimi merili vrednotenja etnološke dediščine in spomenikov. Upoštevala sem pokritost območja, tudi glede na tip objekta, zato v nadaljevanju referata predstavljam objekte, ki so značilni za idrijsko območje.

Dediščina stavbarstva vsakdanjega načina življenja, nekoč in danes

Pokrajina občine Idrija ima pretežno močno razgiban in intenzivno razčlenjen relief. Nastale so relativno visoke planote: na levi strani reke Idrijce je Vojskarska planota, na desni pa so Dolska, Ledinska in Vrsniška planota. Območje obsega še Žrnovrsko planoto z Godovičem in Javornik oz. Javorniško planoto. Izjema je le mesto, ki leži v kotlini sredi idrijskega hribovja.

Poselitev se je izoblikovala in se še danes kaže v okviru treh tipov: kot poselitev samotnih kmetij po pobočjih, poselitev v zaselkih in v manjših gručastih vaseh, ki so razporejene po pobočjih ali po dolinah.

Glede na etnološko regionalizacijo je območje uvrščeno v idrijsko-predalpsko. Prevladuje škofjeloško-cerkljanski stavbni podtip, ki je varianta alpskega tipa. Ta je ohranil identiteto tako v kulturni krajini kot v stavbarstvu.

Etnološka stavbna dediščina na obravnavanem območju je rezultat geografskih danosti, zgodovinskih dogajanj in prilagodljivosti prebivalcev na ta hriboviti svet. Eden od ključnih dejavnikov, ki so vplivali na način življenja ter posredno na gradnjo objektov, pa je bila tudi narava.

Na Idrijskem se pojavlja več tipov dediščine stavbarstva vsakdanjega načina življenja. *Domačija* kot celota obsega *stanovanjske in gospodarske objekte, kmečka hiša* je enoten objekt, posebna kategorija pa je *hiša idrijskega rudarja*. V mestu se pojavljajo še t. i. *prhavzi, rudarski bloki*, kot posebna kategorija socialnih (rudarskih) bivališč. V varovano etnološko dediščino so vključena tudi *znamenja*. Teh je na Idrijskem veliko. V 18. in v 19. stoletju se na objektih t. i. kmečkih fasad pojavijo poslikave oziroma *freske*.

Domačija

Domačije so lahko locirane v zaselku ali v vasi. Večina je samotnih domačij, pogosto so postavljene na pobočja in dominirajo v krajini.

V okviru domačije leži v gruči več samostojnih objektov. Število in velikost le-teh sta bila vedno odvisna od socialnega statusa. Manjše domačije obsegajo v povprečju stanovanjsko hišo, hlev in kozolec. Večji domačiji pripadajo še svinjak, drvarnica, senik, pašva in kašča. Premožnejše domačije so imele tudi hišo za gostove – bajto, ki je bila lahko združena s kaščo. K domačiji je včasih spadal tudi mlin. Marsikatera domačija je imela svojo kovačijo – kot samostojen objekt ali pa je bila v nadstropju preužitkarska hiša, tudi hiša za

gostove.

Domačijam na Idrijskem in Cerkljanskem sta pripadali tudi tako imenovana sušilna jama za lan in jama za krompir.

Stanovanjska hiša

Stavbnemu razvoju škofjeloško-cerkljanskega stavbnega tipa lahko sledimo od 18. oziroma 19. stoletja. O razvojnih oblikah pred tem lahko le domnevamo. Primerjalno, z značilnostmi alpskega območja, sklepamo, da je bila prvotna stanovanjska hiša pritlična, pokrita s slamo. Zatrep je bil opažen s slamo ali z deskami. Hiša v 18. in na začetku 19. stoletja je bila dvo-ali trocelična enota, lahko tudi delno podkletena. Imela je centralno vežo in črno kuhinjo v nadaljevanju le-te, izbo na eni strani in shrambo na drugi. Vhod je bil polkrožno zaključen portal, kamnit ali lesen. Teh hišnih oblik danes ni več, so pa še objekti, ki izpričujejo nekatere od naštetih značilnosti. Tak primer je t. i. bajta na domačiji Govekar v Jeličnem vrhu. Čeprav je objekt že močno predelan, je dvocelična razporeditev prostorov ohranjena: centralni vhod z vežo in črno kuhinjo, ostanki ognjišča in izba. Objekt ima tudi še strmo streho, ki je bila prvotno pokrita s slamo. Drugi tak objekt je v Idrijskih Krnicah na domačiji V Logu. Objekt je pravokotniškega tlorisa, delno podkleten in nadstropen. V pritličje pridemo skozi polkrožno zaključen portal, ki je na zatrepni fasadi. Prostori so tu tradicionalno zasnovani: obokana veža, kuhinja, izba in manjša soba. Iz veže vodijo stopnice v prvotni bivalni del objekta, kjer je troceličen prostor; veža s črno kuhinjo, izba in dve manjši shrambi. Vsi prostori so velbani.

V 19. stoletju se prično na celotnem območju postopoma preoblikovati starejše stavbne zasnove, kar pomeni zvišanje ravni kulture bivanja. Nekateri elementi starejših, prvotnih stavbnih zasnov, ki so predvsem geografsko pogojeni, se še ohranjajo: pravokotniški tloris, strma dvokapna streha, manjša okna. Poveča se tlorisni in višinski gabarit; objekt se torej zviša za eno etažo, kar v zatrepu predstavlja troetažno fasado. V etaži se pojavijo spalnice (izboljšanje bivalnega standarda v primerjavi s starejšo hišo, kjer je bila spalnica kar v izbi). Tipološke značilnosti zunanjsčine objekta so:

- strma dvokapna streha, pokrita s slamo (kasneje se pojavi opečnata kritina ali eternitna);
- ozka in visoka čelna fasada, zatrep je lahko opažen z deskami;
- objekt je lahko delno vkopan oziroma ima klet;
- okna so dvokrilna, večjih dimenzij v obliki pokončnega pravokotnika;
- vhod v objekt je še vedno v centralni osi in najdaljši stranici, opremljen je lahko z lesenim ali kamnitim portalom, na katerem so pogosto vklesane letnica in inicialki gospodarja;
- vhodna vrata so dvokrilna in kasetirana z intarzijo.

Na območju občine Idrija se pojavljajo tudi t. i. kmečki dvorci, katerih osnovne tipološke značilnosti so: visoka, nadstropna hiša; strma in dvokapna streha, včasih tudi na čop, ki se lahko podaljša v hlev; troosno deljen širok zatrep; okenske odprtine v obliki pokončnega pravokotnika z lesenimi okenskimi okvirji, dvojna

dvokrilna okna; kamniti portal in ometana fasada. Stanovanjsko poslopje je bilo lahko okrašeno s freskami. Velikokrat je nad portalom tudi niša, v kateri je kipec svetnika zavetnika.

Hiša s črno kuhinjo

Hiše delimo tudi glede na lego kurišča. Hiša s črno kuhinjo mora biti vsaj dvoceličen objekt: obsega izbo oz. hišo in vežo s črno kuhinjo. So primeri, ko je kuhinja združena z vežo, lahko pa sta ločeni s predelno steno. V črni kuhinji je kurišče za peč in ognjišče. Dim se iz veže oziroma kuhinje dviga v ostrežje, pod obokan strop. V majhnih črnih kuhinjah so kuhali kar v votlini peči. Bistvo črne kuhinje je v tem, da ima glavni bivalni prostor peč, ki se kuri iz kuhinje oziroma veže, tako da v njem ni dima.

Poleg kurišča je bila ponavadi še svinjska peč oziroma kotel za kuhanje krme za prašiče.

Na Idrijskem so v zapuščenih objektih še ohranjeni primeri črnih kuhinj. Njihovo gradbeno stanje je nasploh slabo. Najdemo jih na domačiji Obidovše v Srednji Kanomlji, v Idrijskih Krnicah na domačiji v Podbrdu in na domačiji V Logu ter v Spodnji Kanomlji na domačiji Krkoč. Razmišljati velja o prezentaciji vsaj ene izmed njih.

Kuhinja z zidnim štedilnikom

Črne kuhinje so konec 19. stoletja nadomestili zidani štedilniki (datiran štedilnik na domačiji Furlan, Šajsna Ravan). Z njimi se je uredil odvod dima (zidan dimnik). Kurišče z lastnimi dimovodi je omogočilo tudi višjo raven bivanja. Tudi štedilniških kuhinj je še nekaj ohranjenih. So celo primeri, ko je prostor ostal zakajen (črn), vendar ima že zidan štedilnik. V kuhinji je lahko še vedno svinjski kotel, kurišče za krušno peč in celo ognjišče (domačija Otuše v Masorah ali domačija št. 15 v Žekovniku).

Notranja razporeditev prostorov v stanovanjskem objektu

Stanovanjska hiša iz konca oziroma začetka 19. stoletja je imela naslednje prostore: vežo, kuhinjo (glej črna kuhinja oz. kuhinja s štedilnikom), klet, hišo oziroma izbo, kamro in prvo nadstropje ali ta gorenjo hišo.

Vhod v vežo je bil skozi kamniti ali leseni portal. Veža je bila večji prostor, saj je prvotno obsegala še črno kuhinjo. V veži je bila ponavadi stopa za ječmen in proso (več ohranjenih primerov, npr. v starem objektu Korita 6). Stopa je okroglo izklesan kamen z vdolbino, ki je položen v tlak. Veža je bila največkrat tlakovana s kamnitimi ploščami. Pogosto je bila po tleh tudi stepena ilovica. Kasneje so jo od kuhinje ločili s predelno steno. Dokler je bila v hiši še črna kuhinja, se je dim valil tudi v vežo. Stopnice (kamnite ali pri manjših objektih lesene) so vodile iz veže v nadstropje ali klet.

Tretjina stanovanjskega objekta je običajno podkletena. Starejše kleti so velbane. V kleti so shranjevali pridelek, npr. krompir, repo in sadje.

V hišo vodijo vrata iz veže. Je največji prostor v objektu.

V njej so jedli in spali, pozimi je bila tam tudi delavnica. V kotu za vrati je stala večja lončena peč, okrog nje pa klop. Ob zidu na vsaki strani je bil na klop pritrjen še t. i. zdič – sedež. Izba je bila opremljena z večjo mizo, nad katero je bil bohkov kot. Klop mize je bila pritrjena na steno. K eni od sten je bila prislonjena omara, najpogosteje ob vratih, ki so vodila iz izbe v manjšo sobo – kamro. Vzidanih omaric je bilo več. Ob steni pod okni je stal mizarski bank – birštat. Na njem je bilo raznovrstno orodje. Življenje v tako opisanih izbah je ponekod na Idrijskem še danes živo, npr. pri Furlanu v Šajnsni Ravan ali v Čekovniku na domačiji v Rižeh. Strop v izbi je lesen. V sredi ga podpira močan tram, ki je navadno datiran. Kar precej je še ohranjenih. Datacije segajo tudi v prvo polovico 19. stoletja, npr. datiran tram iz leta 1827 na domačiji pri Francetu v Lomah.

Kamra je manjša soba, v katero se vstopi iz hiše. Ta soba je bila spalnica ter shramba za nekatera živila in obleke. Prvo nadstropje ali ta gorenja hiša je prostor pod streho. Tam sta bili večja soba za gospodarja in manjša soba za otroke ter ponavadi t. i. "rauf kamra", prostor, v katerem so prekajevali meso.

Danes je na obravnavanem območju veliko starejših stanovanjskih objektov, ki so adaptirani. Spremenjena je predvsem zunanost (povečane okenske odprtine, odstranjen portal, dodan balkon), ohranila pa se je tradicionalna notranja zasnova (razporeditev) prostorov.

Rudarska hiša

Hiša idrijskega rudarja sodi v tip nekmečkih hiš. Od kmečke se loči po tem, da je večnadstropna in večstanovanjska. Z dominantno, zatrepno fasado je orientirana na glavno komunikacijo. Fasado oblikujejo urejene okenske osi (kvadratična okna). Vhod ima po zunanem stopnišču. Strma dvokapna streha je bila prvotno pokrita s škodlami, kasneje z bobrovci in zarezniki. Hiša idrijskega rudarja je opremljena tudi z zaprtim lesenim gankom in dodatnimi lesenimi lopami in drvarnico. Hiša je z vsemi koti in koticami izredno funkcionalna, dodaten prostor so si pridobili s t. i. frčadami oziroma ajkerli. Značilna oblika rudarske hiše se je najverjetneje razvila med 18. in 19. stoletjem.

Hiša je imela osrednjo črno kuhinjo in vežo v sredini ter hišo in kamro na obeh straneh v vsakem stanovanju, torej najmanjšo možno tlorisno površino, ki je nastala iz potrebe po kar najbolj smotrni naselitvi rudarskih družin.

Kletni del je zidan, pritličje in nadstropje pa sta grajena s stavbnim lesom, ki so ga rudarji dobivali po polovični ceni od rudnika. Brunasto konstrukcijo je prekrival omet. Glede na zasnovo je bila verjetno zgrajena po vzoru podobnih idrijskih in cerkljanskih kmečkih hiš (prostor za postavitev, oblikovni elementi) in tudi po tujih vzorih, ki so jih rudarji prinašali predvsem iz nemških dežel.

Kot vzorčen primer je konservatorsko obnovljena in muzejsko predstavljena rudarska hiša v Bazoviški ulici v Idriji.

Prhavzi

V drugi polovici 19. stoletja se je v Idriji število zaposlenih rudarjev izrazito povečalo. Stanovanjska stiska je bila velika in uprava rudnika je bila prisiljena rudarju in njegovi družini priskrbeti dom, zato so določene mestne četrti uredili z enotnim načrtom in s podobnimi stavbami. Nastali so t. i. prhavzi – rudarski bloki oz. rudarska stanovanja. Najprej so jih zgradili leta 1872 na Brusovšah, v neposredni bližini rudnika. Sledila je gradnja na Prejniti 1882, Lejn štatu 1885 in v Cegovnici leta 1890. Leta 1898 so na Brusovšah zgradili nove prhavze. Območje Brusovš (Rudarska ulica) je zato edino kompleksno naselje rudniških blokov v Idriji. Prvotno so bili objekti zgrajeni iz kamna in lesa, kasneje iz opeke. Velikost stanovanja je od 35–50 m². Prhavzi so večinoma enonadstropni in delno podkleteni.

Gospodarski objekti

Pri predstavitvi stavbnega tipa obravnavanega območja nikakor ne smemo prezreti *gospodarskih objektov*. Številni gospodarski objekti se pojavljajo kot samostojne enote, ki so postavljene v gruči v okviru domačije. Tipični objekti so:

- *kozolec* (Pojavlja se kot tip stegnjenega kozolca z več okni ali kot tip dvojnega kozolca – stog. Je lesen in ima strmo dvokapno streho.);
- *hlev* (Včasih je celo večji od stanovanjskega objekta. Pogosto je križno obokan z močnimi zidanimi ali kamnitimi stebri.);
- *klet oz. kašča* (Ima funkcijo shrambe za živila in tudi drugega blaga. Je reprezentančno zidana, saj ima statusni simbol. Pogosto je okrašena s freskami oz. slikarji: dekorativno poslikani šivani robovi, čopi pod napuščem, figuralne in ornamentalne slikarije na stenah.);
- *pajštva* (Sušilnica za sadje je zaradi požarne varnosti ponavadi postavljena nekoliko izven domačije. Je zidana, kvadratnega ali pravokotniškega tlorisa, z dvokapno streho, prvotno pokrito s slamo.);
- *jama za krompir* (Razmeroma malo je ohranjenih. Gre za prostor, izkopan v zemljo, obzidan, manjšega pravokotniškega tlorisa in pokrit z dvokapno ali betonsko strešico. Funkcija jam je bila shranjevanje krompirja in tudi repe. Jame za krompir so imele tiste domačije, ki niso imele kleti.);
- *vodnjaki oz. štirne* za vodo (Malo ohranjenih. Bile so povsod tam, kjer ni talne vode oz. studenčnice. Deževnico so zbirali prek (prvotno lesenih) žlebov v vodnjak. Vodnjaki se pojavljajo kot tip pokritega manjšega objekta, pod katerim je cisterna – zbiralnik za vodo. Zgornji del vsake štirne je zavarovan s kamnito ali betonsko ograjo. Če je štirna kamnita, je prednja stranica večji obdelan kamniti kvader. V nekaterih primerih smo na kamnu zasledili tudi datacije. Na domačiji pri Tomincu v Zadlogu so vklesane letnice in inicialke gospodarjev domačije Tominc. Sledimo jim lahko vse od leta 1791 T P (Tominec Peter). Vodo iz cisterne so vlekli v vedrih s pomočjo (lesenega) vretena.);
- *sušilna jama za lan* (Lanena jama se pojavlja kot eden izmed najmanjših gospodarskih objektov na domačiji.

Opuščati so jih pričeli že v času med obema svetovnima vojnoma, zato jih skoraj ni več. Orlove ekipe Slovenskega etnografskega muzeja so okrog leta 1958 fotodokumentirale dve sušilnici za lan v Kanjem dolu, eno pa v Gorenjih Novakih na Cerkljanskem. Konec devetdesetih pa smo evidentirali le eno sušilnico, in to na domačiji Abrht v Zadlogu. Ta je zidana iz kamna, pravokotniškega tlorisa, s polkrožno (betonsko) streho. V objektu je še deloma ohranjeno kurišče.).

Primer večje in etnološko nasploh zanimive domačije, ki je obsegala večje število gospodarskih objektov, je domačija Šturmovci v Gorenji Kanomlji. Domačija ima večjo stanovanjsko hišo, hlev, kozolec, pajštvo in kaščo oz. klet.

Znamenja

Na območju občine je več kot sedemdeset znamenj. Nastala so iz duhovnih in zlasti verskih vzrokov in spominjajo na pomembne dogodke, zaobljube, prošnje in zahvale. Nekaj znamenj stoji ob starih poteh in označuje smeri. Znamenja so odraz načina življenja določenega obdobja in tudi ustvarjalnosti.

Največ je znamenj v obliki *kapelice* z odprto nišo. Niša je v tem primeru zavarovana s kovinsko ograjo. Lesena *razpela* so znamenja v obliki Križanega. Zavarovana so z dvokapno strešico. Sledijo zidana *slopasa* znamenja. To so kapelice s polkrožno nišo v zgornjem nivoju.

Znamenja so lahko v obliki *niše* na vhodni strani stanovanjske hiše. Še več pa je niš, ki se nahajajo na glavnih fasadah gospodarskih objektov, predvsem na hlevih in celo na stebrih kozolcev. V niši je največkrat kipec sv. Florijana.

Freske

Iz virov vemo, da so na Idrijskem in Cerkljanskem na kmečke objekte pričeli slikati šele v zadnji tretjini 18. stoletja, pod vplivom sosednjega škofjeloškega prostora oz. delavnic ali ljudskega slikarja. Upodobitev na kašči Kendove domačije v Spodnji Idriji, ki je datirana 1790, sodi med starejše datirane poslikave v občini. Vhodna fasada kašče je poslikana s figuralnimi in ornamentalnimi motivi. V tem primeru naj bi šlo za delo ljudskega slikarja iz okolice Škofje Loke.

Iz začetka 19. stoletja je ohranjena poslikava na objektu domačije Šturmovci v Gorenji Kanomlji. Freske so datirane z letnico 1802.

Nekateri ohranjeni primeri izpričujejo, da so se pojavile freske na stanovanjskih objektih že takrat, ko so bili ti objekti še pritlični, na primer na domačiji pri Brnku, v Zavrnatcu 15. Objekt je bil po letu 1887 povečan in zvišan, dodan je bil hlev. Poslikava izpričuje prvotno zasnovo objekta. Sledovi fresk so v pritličju zatrepne in vhodne fasade.

S freskami poslikan objekt na domačiji pri Rupniku, v Zavrnatcu 21, prav tako izpričuje njegovo prvotno zasnov. Predelan je bil v dvajsetih letih 20. stoletja, njegova funkcija je bila spremenjena iz stanovanjske hiše v gospodarski objekt – svinjak.

Freske so pogoste na kaščah. Stenska poslikava (okras) na kaščah govori o pomenu tega objekta; to je shranjevanje živil in tudi drugega blaga. V idrijskem

prostoru je ohranjenih še nekaj kašč s freskami. Ti primeri zaslužijo posebno pozornost (npr. kašča pri Mžinotu v Zavrtaču, v Gorenji Kanomlji na domačiji Ivaniš in v Srednji Kanomlji pri Mohoriču) zaradi značilnosti in tudi redke ohranjenosti.

Na objektih je največkrat poslikan venec pod napuščem, poudarjeni oz. zarisani so šivani robovi, okenski okvirji, narisani so tudi cvetlični motivi, v enem primeru celo sončna ura (Zadlog 26). Kot figuralni motivi se pojavlja motiv Križanega, motiv device Marije in svetniki (sv. Florijan, sv. Anton). Kašči v Gorenji Kanomlji na domačiji Ivaniš in v Srednji Kanomlji na domačiji Mohorič je najverjetneje poslikal isti avtor. Obe imata naslikani francoska vojaka.

Kašča na domačiji Ivaniš je v notranjščini na tramu datirana z letnico 1823.

Tehniška dediščina

Mesto Idrija, kot središče občine, je znano predvsem po rudniku živega srebra, vendar pa je tudi širša okolica Idrije in občine bogata s tehniško dediščino. Narava je od ljudi, ki še danes žive po strmih bregovih in relativno visokih planotah, zahtevala veliko vztrajnosti, prilagodljivosti in tudi iznajdljivosti, da so lahko tam preživel.

V dolini Idrijce je bilo celo več žičnic. Z njimi so prevažali tovor in tudi ljudi. Uporabljali so jih namesto mostov, da so se v vozičkih potegnili čez vodo. Ohranjenih je le še nekaj brvi oz. lesenih mostov. Primer tehničnega znanja so tudi elektrarne, ki so jih imele posamične domačije že v dvajsetih letih 20. stoletja. Nekatere domačije so že takrat delovale kot samooskrbovalne. Veliko je bilo takih, ki so imele v sklopu domačije mlin, žago ali kovačijo. Ti tehnični objekti so pričeli naglo propadati predvsem po drugi svetovni vojni. Vzrokov za prenehanje delovanja je več. V Spodnji Kanomlji na domačiji pri Svetiku je na primer moral mlin prenehati delovati zaradi preusmeritve vodotoka. Vodo je odvzela bližnja tovarna. Danes spominjajo na žage in mline le še ruševine. Na domačiji Smodin na Vojskem ali v okviru domačije Reven v Gorenji Kanomlji pa sta kovačiji ohranjeni z napravami in inventarjem vred.

V okvir samooskrbovalne kmetije je sodila tudi kovačija. V njej je delal kdo od domačih ali pa potujoči kovači. Na Vojskem je potujoči kovač koval še v petdesetih letih 20. stoletja.

Primer tehniške dediščine in ljudske iznajdljivosti pa je domačija pri Furlanu v zaselku Šajsna Ravan v Kanjem dolu. Zaradi zelo ostrih in zasneženih zim so na začetku stoletja zgradili predor pod cesto, to je med stanovanjsko hišo in hlevom, da so prišli do živine. Kako so bili odvisni in navezani na živino, pove tudi podatek, da je svinjak še danes sestavni del stanovanjske hiše in leži med kletjo ter hodnikom.

Viri in literatura:

- HAZLER, Vito 1999: Podreti ali obnoviti? Ljubljana.
 MAKAROVIC, Gorazd 1981: Slovenska ljudska umetnost. Ljubljana.
 JERAM, Janez 1977: Kmečki dom. V: Idrijski razgledi XXII, 61-68.
 PIRKOVIC, Jelka 1987: Vrednotenje kulturne dediščine. V: Varstvo spomenikov 29. Ljubljana, 29.
 ŠARF, Fanči 1975: Rudarska hiša in oprema stanovanj ob prelomu stoletja. V: Idrijski razgledi XX, 42-52.
 ZADNIKAR, Marjan 1991: Slovenska znamenja. Ljubljana.
 GEOGRAFSKI ZBORNIK. Acta geographica XXVII, Ljubljana 1987.
 IDRIJSKA OBZORJA. Pet stoletij rudnika in mesta, Idrija 1993.
 DOKUMENTACIJA Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Gorica.